

Олександра МАТЮХІНА

ВІЛИ – ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ БОЖЕСТВА

Славісти, особливо дослідники старослов'янської міфології, у своїх працях певною мірою приділяли увагу таким міфологічним постатям, як віли. Їм присвячені статті в словниках міфології – “Мифы народов мира”, “Słownik starożytności słowiańskich” та ін. В кожній праці, присвяченій міфології слов'ян, з XIX ст. і по наш час обов'язково є згадки про віл. Не обходять їх увагою і фольклористи, особливо при дослідженні фольклору південних слов'ян, де постаті віл виступають досить часто. Про віл у своїх працях згадували К.Мошинський, Б.Рибаков, Х.Вакарельський та ряд інших дослідників – список праць зайняв би щонайменше сторінку. Але віли розглядалися зазвичай як другорядні божества слов'янської міфології, пов'язані з горами, водою. В різних розвідках дослідники звертають увагу на ті чи інші аспекти міфологічних уявлень про віл. З точки зору автора даної публікації, віли займали набагато важливіше місце в слов'янській міфології, ніж це можна припустити, виходячи з літописних згадок та пізніших етнографічних джерел. Тому не лише базуючись на матеріалах слов'янського фольклору, етнографії, а й користуючись методом порівняльного релігієзнавства, автор ширше розглядає функції віл, робить спробу в повнішому обсязі реконструювати комплекс міфологічних уявлень, пов'язаних з вілами.

У казках горян Карпат, Татр, у південнослов'янському фольклорі діє такий персонаж, як віли. “Віли, самовіли – в південнослов'янській міфології жіночі духи, чарівні крилаті дівчата з розпущеним волоссям, вбрані в чарівне плаття (якщо його відбирали, віла втрачала здатність польоту). Живуть у горах, володіють колодязями, озерами, можуть “замикати” води. Є варіант, що мають козячі, кінські або осячі ноги. Прихильні до людей, особливо до чоловіків, допомагають бідним і сиротам. Якщо розгнівати, можуть вбити поглядом. Можуть літати, передрікають смерть, але самі не безсмертні”¹. За балканськими казками, легендами, вілами стають померлі до весілля дівчата. Віли вважались примхливими, свавільними істотами, які люблять музику, танці, співи і літають по небі на хмарах, можуть також перетворюватися у лебедів².

У пропонуваній статті автор ставила перед собою завдання тільки дещо уточнити функції віл, походження цих персонажів слов'янської міфології на основі матеріалів усної народної творчості слов'ян, вдавшись до порівняльного релігієзнавчого аналізу.

Епос південнослов'янських народів в основному склався в середньовіччя, а записаний був уже в XIX ст., і віли у ньому набули виразно казкових рис.

У героїчному епосі болгарів, сербів віли виступають як войовничі істоти, помічники або супротивники головних героїв. Як правило, герой вступає в бій з вілою, перемагає її і бере за жінку або стає її побратимом. Від віл герої отримують в дар непереможну зброю, чарівний одяг, з їх допомогою сягають вершин військової слави, влади, мудрості. Віли

¹ Мифы народов мира. Т.1. Москва, 1991. С.236.

² Див. Słownik starożytności słowiańskich. Т.1. S.337.

супроводжують своїх чоловіків, побратимів у бою, борються поруч з ними. Неодноразово в епічних творах описується військова вправність, войовничість віл:

Розсердилась віла на юнака
Та помчала на гірську вершину,
Дві стріли пустила в воєводу,
Першою гортань йому пробила,
Другою – влучила у серце³.
(переклад автора статті)

У болгарській мові слово “віла” означає “неприборкана воля, безумство, свавільність”, воно має спільний корінь із словами, які означають вихор, бурю⁴. Сама буря у балканському фольклорі уявлялась як згряя віл, яка проноситься по небу, гримаючи зброєю, з шумом крил (своїх або крилатих коней, оленів, на яких вони їздять). У пісні про Марка Королевича, Іво та Дитятю Дукатинче так описується віла Баздарджийка:

Тоді встала Віла Баздарджийка,
Щоб осідлати сивого оленя,
Олень же Віли був шестикрилим,
Стремена – з зелених ящірок,
Бич був сплетений з зеленого змія,
Упряж була з отруйних змії⁵.

Казкових рис набули з часом віли і в фольклорі західних та східних слов’ян. Як відзначає російський дослідник В.Я.Пропп, одним із джерел казки є міф, більше того, казку можна вважати останньою стадією розвитку міфа, на якій він втрачає релігійні функції⁶. Таким чином, аналізуючи казки, можна з доволі високим рівнем вірогідності реконструювати зміст міфів, на основі яких колись виникла казка, вид і функції стародавніх божеств, які з часом трансформувались у казкових персонажів. Порівняння наявної в слов’янських казках, епічних творах інформації з міфами та казками інших народів, дає підстави значно конкретизувати, поглибити знання про таких давньослов’янських богинь, як віли.

При аналізі фольклору слов’янських народів привертає увагу передовсім така функція віл, як зв’язок з водою (що відзначена у згаданих енциклопедичних виданнях “Міфи народів світу” та “Словних слов’янських старожитностей”), причому не тільки з земною водою, а й з небесною. Вони не просто живуть біля озер, джерел, а й охороняють воду. Віла Баздарджийка замкнула воду в гірському озері і забороняла пити її людям і тваринам, поки Марко Королевич не переміг її⁷. Віли з’являлись людям зі зміями навколо шиї або зі зміїними батогами, упряжжю коней, а змія – стародавній символ води. Персоніфікація у болгарському фольклорі бурі в образі віл також пов’язує їх з водою, але водою небесною – дощем. За деякими переказами, віли, пролітаючи над горами, посиляли росу. Як встановив польський учений О.Кольберг, на Покутті вважають, що “Майки (покутський відповідник віл. – О.М.) живуть у печерах, де стоять на пагорбах палаци, мости з перлів, навкруги – сади, виноград, квіти, озера і потоки, в яких Майки купаються. В палацах Майки прядуть той льон, що

³ Епос сербського народу. Москва, 1963. С.66.

⁴ Див. *Vakarelski Ch. Etnografia Bulgarii*. Wrocław, 1965. S.222.

⁵ *Nimfy, herosi, antagoniści*. Katowice, 1994. S.16.

⁶ Див. *Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1986. С.16–36, 352–362.

⁷ Див. *Nimfy, herosi, antagoniści*. S.16.

вкрали у людей. Вони літають по горах, сіють трави, одягають в зелені шати ліси; танцюють, влаштовують оргії на свято Івана Купала”⁸.

“На київських золотих колтах (жіночих прикрасах) зображались віли-русалки з рогом достатку і рослинною символікою – посередниці між небом і землею, подательки небесної вологи і покровительки хлібів, які ростуть або цвітуть”⁹. З наведених цитат видно, що віли шанувались як плювіальні богині, покровительки небесної вологи, дощу, роси і земних вод, і в цьому зближались з русалками. Але навряд чи їх можна ототожнювати: у віл виразно простежуються риси божеств, пов’язаних з водою небесною – крилатість, уміння літати, зв’язок з бурєю, тоді як русалки представляють воду земну – колодязів, рік, джерел, а також лісів. “Це, власне кажучи, створіння, що є посередницями між Небом і Лісом. Їх зайняття – збирати хмари або відганяти дощ, знімати бурю або заспокоювати її, приводити сонячні промені в глибину лісів”¹⁰.

Неодноразово в слов’янських легендах, казках згадується здатність віл перетворюватись у лебедів або з’являтися людям у лебединому вигляді. У лебедів перетворювались діви-валькірії – персонажі німецької міфології, які також були персоналіфікацією бурі. Лебідь – священний птах таких богинь, як давньогрецька Афродіта, індійська Сарасваті, які мають плювіальний характер. У міфах, присвячених тим божествам, згадується, що вони дають небесну вологу землі. В “Ріг-веді” Сарасваті – найбільш шанована ріка, яка прийшла з неба, щоб напоїти землю. Давньогрецькі божества, граїї, як уособлення бурі також мали вигляд дівчат з лебединими крилами¹¹. Мотив води, дощів, розквіту природи (який настає після дощів), звучить і у численних слов’янських казках про дівчину-лебідку. А якщо взяти до уваги, що місцем, де живуть або куди приходять з неба віли, є гори, які завжди стародавніми людьми трактувались як межа неба і землі, то вже впевнено можна стверджувати, що віли в давньослов’янській міфології є плювіальними богинями, тобто богинями дощу, бурі, подательками небесної води і хранительками води земної. Як зазначено у “Слові Христороубця”, жерці вірують “і в Мокошх, і у Віли, їх числом тридесять сестриць, глаголять окаянні невігласи і уявляють богинями, і кладуть їм треби і короваї, ріжуть кури й моляться до них”¹². Пов’язані з вілами міфи з певною вірогідністю можна було б реконструювати, якщо звернутись не лише до епічних пісень, казок, персонажами яких є безпосередньо віли, а й до казок, об’єднаних таким казковим персонажем, як дівчина-лебідка.

У слов’янському фольклорі віли виконують ще одну функцію – вони виступають як покровительки воїнів і божества війни. У баладах, казках постійним є мотив шлюбу героя з вілою, що нагадує мотив “священного шлюбу” героя з надприродною істотою, що підтверджує його особливий, напівбожественний статус. Можливо, це відгомін стародавнього обряду ініціації, згідно з яким майбутній воїн повинен був мати особистого надприродного покровителя. Участь віл в обряді посвячення у воїни простежується навіть у пізніх, ХІХ ст., легендах про Олексу Довбуша, Яношика, легендарних опришків, які нібито отримували від віл чарівну зброю, невразливість у бою і тільки тоді розпочинали долю призначену їм діяльність. У відомому сербському епосі “Королевич Марко” також згадується, що герой мав вілу-побратима. У давньо-

⁸ Kolberg Oskar. *Dziela wszystkie*. T.31. Wrocław, 1965. S.98–99.

⁹ Боровський Я.Е. *Мифологический мир древних киевлян*. Киев, 1982.

¹⁰ Białczyński Stanisław. *Stworze i zdusze*. Leksykon. Kraków, 1993. S.137.

¹¹ *Голосовкер Я.* Сказания о титанах. Москва, 1957. С.64.

¹² Цит. за Скуратівський Василь. Русаліи. Київ, 1996. С.97.

руській билині “Про Михайла Потика та Мар’ю-білу лебідку” перший богатирський вчинок Михайла – здобуття надприродної дружини – лебідки. Цікавим в цьому плані є образ Настасії – дружини богатиря Дуная Івановича, могутньої богатирки-поляниці в билині “Про Дуная Івановича”. Герой здобуває собі богатирку-дружину, перемигши її в герці, а після їх загибелі з крові Настасії та Дуная Івановича утворюється ріка Дунай. Мотиви двообою, перетворення крові богатирки на річку дають підстави ототожнити Настасію з вілою, з якою її поєднують войовничість та пловіальні риси. У німецькому епосі, зокрема в найбільш ранніх сагах, дружина Зігфріда, Брунгільда, виступає як валькірія. В деяких варіантах епічних творів дружина Сігурда (Зігфріда) називається Сванхільд – “дівчина-лебідь”. Саме на прикладі скандинавського та німецького епосів простежується процес перетворення валькірій – крилатих дів, воїтельок, які служать богу Одіну, на земних богатирок. З цього можна зробити висновок, що вили представляють дуже давній пласт міфології, очевидно, з часів ще індоєвропейської спільності.

Відгомін вірувань у войовничих крилатих дів простежується і в “Слові о полку Ігоревім” – це згадка про ворожнечу-дівчицу, яка тріпоче крилами лебединими, про крилатих Карну та Жлю (Желю), які оплакують загиблих воїнів. Оскільки в балканських піснях, присвячених загибелі легендарних героїв, згадується, що їх оплакують та ховають вили, то, ймовірно, саме про вил ідеться в “Слові”, і тут проявляється ще одна риса цих міфічних істот – здатність розпалювати ворожнечу в серцях, викликати війну. І цілком правомірно в даному контексті згадати давньогрецьких Кер – божеств битви, Еріній – богинь помсти. Крилаті й супутниці бога війни Ареса Еріда, богиня розбрату, та Енюо, богиня вбивства. Але найбільш яскраве поєднання функцій богинь бурі та богинь війни спостерігаємо в більш ранньому пласті грецької міфології в образі горгон – крилатих дівчат (рис потворності їм було надано пізнішими шанувальниками олімпійського пантеону), зі зміями у волоссі, які проносяться над землею в грозових хмарах, уособлюючи нездоланну стихію бурі. На войовничість вказують їхні імена: Сфено – сильна, Евріала – та, що далеко стрибає, Медуза – сяюча. І у горгон, і у вил є ще одна спільна риса, зафіксована в міфах і казках – вони можуть вбивати поглядом. І острів, на якому мешкали горгони, греки розташували на заході – саме звідти у Грецію приходили дощі.

Таким чином, для міфологій європейських народів, не лише слов’ян, а й німців, греків, характерні такі міфічні істоти, як крилаті богині, що об’єднують функції богинь бурі, хранительок небесної і земної води та богинь війни, покровительок воїнів. Вили, валькірії, кери, римські фурії надихають воїнів на битви, героїчні подвиги, розпалюють війни, де герої можуть виконати своє призначення, і забирають їх до загробного світу. Для міфологій різних народів характерним є ототожнення стихії природи – бур, вітрів – з стихією війни. Тому дуже часто божества бурі, дощу, вихору – як жіночі, так і чоловічі – ставали богами і богинями війни. Подібне поєднання функцій помічене і в індійських апсар – райських німф, які “знаходяться у повітрі з хмарами, блискавкою та зірками, інколи – в деревах. Купаються оголеними, збентежуючи випадкових свідків. Коли на полі битви гине лицар, тисячі апсар, що прагнуть його душі та тіла, біжать, вигукуючи: “Нехай буде моїм паном!”. Потім наділяють його всіма насолодами в раю сварга (рай Індри, призначений для воїнів. – О.М)”¹³.

Чимало прикладів доводять, що для міфології індоєвропейських народів характерною є наявність таких міфічних істот, як крилаті богині, які об’єднують риси бо-

¹³ *Jakimowicz-Shan M., Jakimowicz A. Mitologia indyjska. Warszawa, 1982. S.352–353.*

жеств небесної води і божеств війни, покровительниць воїнів. Виходячи з цього, закономірно зробити припущення, що такими божествами в слов'янській міфології були саме віли, що підтверджується матеріалами епічних творів слов'янських народів та казок. Релікти слов'янської міфології найкраще збереглися у фольклорі балканських народів. Саме в ньому найменше змінився первісний вигляд та функції віл. Взагалі уявлення про віл найповніше представлене у фольклорі гірських місцевостей слов'янського світу.

У македонському фольклорі простежується ще одна функція віл – як покровительшок, богинь музичного мистецтва, натхнення¹⁴, що дарують своїм обранцям вміння чудово співати, грати на музичних інструментах, складати пісні, танцювати. У південнослов'янському фольклорі, легендах горян польських та словацьких Татр, у гуцульських легендах згадуються танці віл на гірських луках при світлі місяця, їхні чудові співи. Василь “прозрів лише у видолинку-кориті, де мавки збиралися на гулянки. Тут він побачив багато таких дівчат, як та, що його привела. Мавки підійшли до легіня, запросили сісти на кам'яну лаву. “Грай, легіню, грай!” – попросили. І Цонюк довго грав-вигравав на калиновій сопілці, а дівчата-мавки слухали, слухали, потім пішли в танець. “Гуляй з нами! Гуляй з нами! – запрошували. Потім взяли його попід руки і швидше від вітру закружляли в танці”¹⁵. За подібністю з вілами можна порівняти такі персонажі гуцульського фольклору, як повітрулі і майки – гарні дівчата з розпущеним волоссям, які танцюють на полонинах уночі, допомагають людям пильнувати худобу, дарують своїм обранцям вміння грати на музичних інструментах. І саме мавки, або нявки, у гуцульських легендах дарують Довбушу чарівну бартку (в іншому варіанті – сорочку).

Покровительками музики і співу, мистецького таланту є й індійські апсари, які часто зображаються з музичними інструментами у руках або у танку. Риси покровительки поетичного натхнення простежуються в образі Медузи Горгони – згідно з грецьким міфом, саме з її крові народився крилатий кінь Пегас, який став символом поетичного натхнення. Риси небесних співачок і танцівниць частково проявляються і у валькірій – в деяких сагах згадується, що вони у Валгаллі співають, прославляються подвиги героїв. Поетичне натхнення, талант у міфологічній свідомості сприймається як стихійна, непоборна сила, що дарується обранцям богів. Тому не дивно, що одні і ті ж міфологічні істоти виступають і як уособлення бурі, і як уособлення поетичного хисту. Цікаво, що таке поєднання спостерігається і на далекому Сході – у видатному творі китайської та корейської літератур “Сон у Червоному палаці” (або “Сон у Нефритовому палаці”). В основі сюжету – не тільки історичні факти, образи буддійської міфології, а й добуддійські, стародавні китайські міфи. Одна з героїнь роману, Хун з Цзяннані – талановита поетеса, музикантка, хоробрий воїн і обдарований полководець. Саме вона надихає героя роману Ян Чан-цюя на подвиги. А у вступі згадується, що під вигляді Хун на землі втілилась небесна діва – Червоний Птах. Враховуючи значну історизацію китайської міфології, значний вплив буддизму, можна припустити, що Червоний Птах – стародавнє китайське божество, богиня, яка поєднує риси покровительки води, музики і війни. Риси плювіального божества простежуються у численних згадках про появу Хун у вигляді хмари¹⁶. Схожі персонажі трапляються і у міфологіях народів Середнього Сходу – небесні діви пері, небесні танцівниці і співачки, хоробрі воїтельки, дарительки дощу. Подібність міфологічних образів у різних

¹⁴ Див. Samowity i pasterze. Bajki z socjalistycznej Republiki Macedonii. Warszawa, 1981.

¹⁵ Легенди нашого краю. Ужгород, 1972. С.33.

¹⁶ Див. Сон в Нефритовом павильоне. Москва, 1982.

за походженням народів свідчить про їх глибоку стародавність, про морфологічну, а не генетичну спільність. Крилаті богині, дарительки небесної води, уособлення бурі, покровительки музичного і поетичного таланту, захисниці воїнів – ці персонажі наявні у міфологіях землеробських народів. Якщо згадати, що у землеробських культурах неоліту та енеоліту пантеон складався в основному з богинь, взяти до уваги притаманну стародавній міфології поліфункціональність божеств, стилізоване зображення крилатих богинь на неолітичній та енеолітичній кераміці, то можна припустити, що віли, апсари, валькірії й інші згадані божества відносяться до того пласту міфології різних народів, який склався ще в неоліті. Тому для реконструкції слов’янських міфологічних уявлень про віл виправдано звертатись до матеріалів міфологій інших, навіть значно віддалених від слов’ян народів.

У південнослов’янському фольклорі можна знайти свідчення поступової диференціації функцій віл. Згадуються їхні імена – Баздарджийка, Віда, Дімка, Магда, Лева, Вела, Равіола¹⁷. Можливо, колись ці імена вказували на їх функції або властивості, як, наприклад, імена валькірій: “Хільд” – битва, “Труд” – сила, “Христ” – та, що потрясає, “Хллек” – шум битви¹⁸. Віла Баздарджийка описується як войовнича охоронниця гірських озер, яка їздить на крилатому олені і стрілами знищує ворогів¹⁹. Віла Магда – хранителька саду трав, які дарують здоров’я і безсмертя.

Підемо разом, Марко, до Пірини,
Де буває Магда Самовіла,
Що плекає трави лікувальні,
Квіт яких здоров’я повертає²⁰.

Віла Равіола – чарівна співачка, яка не терпить суперництва людей, за що карає їх на смерть.

Солодко співала Равіола
Тільки де їй з Міклошем зрівнялись!
Розсердилась віла на юнака
Дві стріли пустила в воєводу²¹.

Можливо, в процесі поступової диференціації, конкретизації функцій віл виникли такі міфологічні істоти, як Карна і Желя, про яких згадується в “Слові о полку Ігоревім”, а також віщі птахи російського фольклору Сірін та Алконост. Їх зазвичай зображали у вигляді напівдівчат, напівптахів.

На основі викладеного зі значною часткою вірогідності можна стверджувати, що віли – божества давньослов’янського пантеону. Їхні функції – бути божествами бурі, небесної води, музики, співу, покровительками воїнів, божествами війни. Уявлення про віл склались ще в дослов’янський період, найімовірніше в умовах землеробських культур неоліту та енеоліту України. З часом відбувалась модифікація, розвиток міфологічних уявлень. Колись суто плевіальні божества набули рис божеств війни. Відбувався також процес диференціації, виділення в міфологічній уяві окремих віл з вужчими, чітко окресленими функціями, тобто процес розширення пантеону, спеціалізації божеств як опосередковане відображення зростаючої спеціалізації людської діяльності, праці.

¹⁷ Див. *Vakarelski Ch.* Op. cit.

¹⁸ Див. Мифы народов мира. Т. I. С. 212.

¹⁹ Див. *Nimfy, herosi, antagonisci.* S. 16.

²⁰ *Ibid.* S. 18.

²¹ Епос сербського народу. С. 66.

Напевно можна сказати, що у слов'ян існували свята, обряди, пов'язані з поклонінням вілам. Про деякі з них згадує Христоробець. Якщо в період неоліту-енеоліту віли, швидше за все, вшановувались як супутниці Великої Богині, то пізніше, особливо у слов'ян, віли у міфологічних уявленнях набували певної самостійності. Вже виділяється 30 віл, про яких згадує в своєму "Слові" Христоробець і, напевно, конкретизуються їхні функції. Процес спеціалізації, конкретизації функцій крилатих богинь простежується на прикладі грецької та римської міфологій, де він проявився в повну силу. Шляхом порівняльного аналізу, спираючись на дані фольклору, описи народних звичаїв, традицій можна з'ясувати процес виділення окремих богинь з спільної групи віл у слов'ян та встановити, коли і як відзначались присвячені вілам свята. Але це вже напрями майбутніх досліджень.